

**КРИТЕРІЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ВИНИКНЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ
ТА ЕВОЛЮЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНІ****CRITERIA FOR PERIODIZATION OF THE ORIGIN, FORMATION
AND EVOLUTION OF JUVENILE VICTIMITY IN UKRAINE****Тіточка Т.І., к.ю.н.,
докторант докторантури***Донецький державний університет внутрішніх справ*

У статті розглянуто критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності в Україні. Зазначено, що критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності є достатньо складними, оскільки майже не корелюються з іншими кримінально-правовими науками. Це можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку наука про жертву кримінального правопорушення входила в систему кримінологічного знання (що частково актуально досі); по-друге, законодавець достатньо тривалий час робив акцент на кримінальному правопорушнику, оскільки життя та блага людини були визнані найвищою цінністю майже наприкінці ХХ століття. Саме тому такі критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності мають бути диференційовані на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовим критерієм – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативним критерієм – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку. Доведено, що віктимність тісно пов'язана з правосвідомістю, оскільки соціально-перцептивне передбачення у дитини формується в процесі її соціалізації, ранньої адаптації та усвідомлення меж правового світу. Бачення сутності кримінального законодавства дає змогу неповнолітній особі встановити захисний бар'єр, котрий сприятиме утриманню кримінального правопорушника від вчинення щодо неї суспільно небезпечного діяння. Формування ювенальної правосвідомості – історичний феномен, котрий регулювався і продовжує регулюватись нормативно-правовими актами, формуючи у суспільства єдиний погляд на межі дозволеного. Підсумовано, що феномен ювенальної віктимності не випадково з'явився в межах наук кримінально-правового циклу.

Ключові слова: віктимність, неповнолітній, історія, критерії періодизації, кримінальне право, кримінальне правопорушення, ювенальний суд.

The article considers the criteria for periodization of the origin, formation and evolution of juvenile victimhood in Ukraine. It is pointed out that the criteria for periodization of the origin, formation and evolution of juvenile victimhood are quite complex, as they are almost not correlated with other criminal law sciences. This can be explained by the fact that, first, initially the science of the victim of a criminal offense was part of the system of criminological knowledge (which is partly relevant today); secondly, the legislator has long focused on the criminal offender, as human life and goods were recognized as the highest value almost in the late twentieth century. That is why such criteria for periodization of the origin, formation and evolution of juvenile victimhood should be differentiated into elementary, basic and optional. The basic criterion is the attitude of the legislator to the child (his right to criminal protection); basic criterion – the attitude of the state and society to criminal law, liability and socially dangerous acts; optional – the evolution of domestic criminal law policy, the development of criminal law, criminological doctrine and the allocation of victimology in an independent criminal law science. Victimism is argued to be closely related to legal awareness, as a child's socio-perceptual foresight is formed in the process of his or her socialization, early adaptation, and awareness of the boundaries of the legal world. The vision of the essence of criminal law allows a juvenile to establish a protective barrier that will help deter a criminal offender from committing a socially dangerous act against him. The formation of juvenile legal consciousness is a historical phenomenon that has been regulated and continues to be regulated by normative legal acts, thus forming in society a single view of the limits of what is allowed. It is concluded that the phenomenon of juvenile victimhood did not appear by chance within the sciences of the criminal law cycle.

Key words: victimhood, juvenile, history, periodization criteria, criminal law, criminal offense, juvenile court.

Кожен феномен має тривалу історію, дослідження якої дає змогу встановити істинні передумови та причини його виникнення, а також зробити спробу спрогнозувати тенденції майбутнього прогресу або регресу. Це стосується також ювенальної віктимності. На жаль, події останніх років (зокрема, Операція Об'єднаних Сил на сході, пандемія, спричинена вірусом COVID-19) стали причинами різкого занепаду економіки, загострень у політичній сфері, що погіршило соціальний аспект життя громадян. Логічним наслідком стало зростання випадків вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі щодо неповнолітніх осіб. Таким чином, ми можемо прослідкувати тісну взаємозалежність між віктимізацією і подіями, котрі відбуваються у державі. Це ще раз підтверджує, що будь-яке кримінально-правове явище або інститут є історичним надбанням.

Варто звернути увагу на те, що критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності є достатньо складними, оскільки майже не корелюються з іншими кримінально-правовими науками. Це можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку наука про жертву кримінального правопорушення входила в систему кримінологічного знання (що частково актуально досі); по-друге, законодавець достатньо тривалий час робив акцент на кримінальному правопорушнику, оскільки життя

та блага людини були визнані найвищою цінністю майже наприкінці ХХ століття. Саме тому такі критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності мають бути диференційовані на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовим критерієм – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативним критерієм – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

1) Ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист).

Протягом різних історичних етапів правовий статус неповнолітніх визначався характером ставлення суспільства до дітей, тією соціальною роллю, яку дорослі відводили в ньому дитині. За твердженням В.В. Абраменкової, ставлення до дитини, дитинства в історичному контексті зазнало істотних змін: шлях від дитини як раба, якого можна було продати, до дитини як мети патріархального шлюбу; від дитини – маленького дорослого – до дитини як самостійної цінної в собі особистості [1]. У найдавніші

часи погляд спільноти та відповідних інстанцій на неповнолітніх був неоднозначним. З одного боку, неповнолітній відбував покарання, рівнозначне покаранню дорослого злочинця, з іншого боку, до його фізичної та психічної незрілості було обережне ставлення, оскільки тогочасні законодавчі органи вагалися, до чого таку незрілість можна віднести: до обставин, що обтяжують злочинність діяння, чи навпаки. Саме тому кримінально-правовому та кримінологічному захисту увага не приділялась.

Н.М. Крестовська, зважаючи на специфіку історичного шляху України, виокремлює такі основні етапи формування юридично-нормативного ставлення до дитини та дитинства:

1) від найдавніших часів до середини XIX століття (виокремлено такі внутрішні періоди, як давньоруський (IX – XIII століття); доба високого середньовіччя (XIV – XVII століття); постсередньовіччя (XVIII – середина XIX століття));

2) із другої половини XIX століття до 1917 року – початок оформлення «дитячого» (ювенального) законодавства та ювенальних інституцій;

3) з 1917 року до 1990 року – поступовий відхід від ювенальної юстиції, посилення адміністративно-командних засад у ювенальному законодавстві, ювенальній політиці;

4) з 1990 року до сьогодні – початок оформлення галузі ювенального права, який покладений ратифікацією Україною Конвенції ООН про права дитини, вироблення правових засад ювенальної політики та створення ювенальної юстиції [2, с. 78–79].

Перший у світі ювенальний суд (суд з прав дитини – *T. T.*) з'явився вже у 1895 році в Південній Австралії, яка тоді була однією з колоній Великої Британії, а пізніше стала одним зі штатів Австралійського Союзу. На відміну від ювенального суду, заснованого чотирма роками пізніше в місті Чикаго (штат Іллінойс, США), «дитячий» суд Південної Австралії не привернув до себе такої пильної уваги юридичної та неюридичної громадськості, що не послугувало відповідною точкою для початку розвитку ювенальної юстиції по світі, адже досвід чиказького суду враховувався у США та інших країнах і тоді, коли прагнули створити ювенальний суд за його подобою, і тоді, коли спочатку виробляли модель суду у справах неповнолітніх, який певним чином відрізнявся від моделі чиказького суду [3, с. 58]. Варто зазначити, що робота чиказького (іллінойського) ювенального суду насамперед була спрямована на допомогу неповнолітнім, які потрапили у скрутну життєву ситуацію, наслідком якої може бути небезпека для їх життя та здоров'я. Суд займався проблемою відсутності у неповнолітніх батьківського піклування та їх деморалізацією. Питання, які стосувалися неповнолітніх правопорушників, розглядалися кризь призму їх соціальної занедбаності та деградації, у зв'язку з чим вони вимушені вчинювати злочини для забезпечення нормального життя. Американський ювенальний суд став першим в історії повноцінним судом для неповнолітніх, який поклав вдалий старт для впровадження аналогічних по всій Європі (Англія – 1905 рік, Німеччина – 1907–1908 роки, Австрія – 1908 рік, Італія – 1908 рік, Бельгія – 1912 рік, Франція – 1912–1914 роки, Іспанія – 1918 рік, Польща – 1919 рік). Саме цей період можна вважати точкою відліку захисту прав дітей у світі.

2) Ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння. Кримінально-правова та кримінологічна правосвідомість.

Кримінально-правова правосвідомість є невід'ємною частиною більш загальних філософських понять, таких як «суспільна свідомість», «правосвідомість», «правова реальність». Суспільна свідомість як різновид духовного виробництва являє собою відображення соціальної і природної дійсності відповідними соціальними групами або суспільством загалом на цьому етапі їх розвитку за визначального впливу на цей процес суспільного буття. Отже,

суспільна свідомість – це сукупність на буденному (стихійному) і теоретичному (систематизованому) рівнях ідеальних образів, а саме понять, ідей, суджень, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, емоцій, оцінок, що виникають у процесі відбиття соціальним об'єктом навколишнього світу. Кримінально-правова правосвідомість є багатоаспектним поняттям, яке вбирає в себе низку компонентів, таких як раціональний (погляди, уявлення, ідеї, принципи кримінального закону, тобто обізнаність щодо кримінального права); психологічний (почуття, емоції, що спричинені кримінальним правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного кримінального права); поведінковий (налаштування на певну поведінку у сфері кримінально-правових відносин, готовність діяти певним чином – відповідно до приписів кримінального права або проти них) [4, с. 383]. Віктимність тісно взаємопов'язана з правосвідомістю, оскільки соціально-перцептивне передбачення у дитини формується в процесі її соціалізації, ранньої адаптації та усвідомлення меж правового світу. Бачення сутності кримінального законодавства дає змогу неповнолітній особі встановити захисний бар'єр, котрий сприятиме утриманню кримінального правопорушника від вчинення щодо неї суспільно небезпечного діяння. Формування ювенальної правосвідомості – це історичний феномен, котрий регулювався і продовжує регулюватись нормативно-правовими актами, формуючи у суспільства єдиний погляд на межі дозволеного.

Кримінально-правова правосвідомість охоплюється не тільки обізнаністю щодо законів, якими суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами, але й ті негативні наслідки, що притаманні інституту кримінальної відповідальності та покаранню. Переступити кримінальний закон у свідомості пересічного громадянина означає потрапити тимчасово або назавжди в зону людей із «переродженою» правосвідомістю, що для багатьох соціально небезпечно. Крім того, кримінально-правова правосвідомість на будь-якому суб'єктивному рівні її формування піддається зворотному впливу на неї кримінального законодавства, регулюючи її поведінковий компонент у напрямі вибору законслухняної поведінки, тобто кримінальне законодавство притаманними йому засобами (стратегіями) реалізує за допомогою кримінально-правової правосвідомості й моральності людей, груп, суспільства запобіжну кримінологічну функцію. Як би не виглядало кримінальне право в його відповідній ідеологічній обробці, воно незмінно є засобом організації, а в разі вчинення злочину – способом реорганізації порушених злочином суспільних відносин, методом підтримки або відновлення соціально-психологічної «впорядкованості» суспільства та його правосвідомості. Кримінальне законодавство під цим кутом зору може бути охарактеризовано як силовий інститут, здатний, спираючись на міць державного примусу і суспільну мораль, нав'язувати волю, втілювати в життя (буття і свідомість) необхідні нормативи, програми поведінки [4, с. 387]. Таким чином, ювенальна кримінально-правова правосвідомість являє собою сукупність раціональних поглядів, уявлень та настанов, котрі характеризують ставлення неповнолітніх до діянь, заборонених кримінальним законодавством, сформованих під впливом історичних трансформацій суспільного менталітету.

3) Еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Суспільні відносини у сфері протидії злочинності почали складатися в людському суспільстві від самого моменту його виникнення. М.С. Таганцев образно писав: «З непокорю Творцю світу, зі шкідливим зазіханням на інтереси ближніх зустрічаємося ми на перших же сторінках священних переказів віри». В ті часи злочину протидіяв перш за все сам потерпілий – особа, яка найбільшою мірою

зазнала шкоди й болу від його вчинення. Коли ж потерпілий від вчинення злочину гинув, право відплати злочинцеві належало його близьким родичам. Провідна роль потерпілого або його близьких родичів у протидії злочинності отримала своє відображення у найдавніших (з тих, що дійшли до нашого часу) нормативно-правових актах. Зрештою, еволюція людського суспільства й державної влади приводить до того, що право карати за вчинення злочину від приватної особи повністю і остаточно переходить до держави [4, с. 179]. Саме цей момент можна назвати точкою відліку формування сучасної кримінально-правової політики, але, на жаль, поки що лише у її загальному розумінні (ювенальний вимір кримінально-правової політики пройшов достатньо тривалий шлях, але зародився набагато пізніше з формуванням ювенальної юстиції).

Історії наукової думки належать різноманітні концепції обґрунтування ексклюзивності державного повноваження карати злочинців. Однак цілком очевидно є його нерозривність з обґрунтуванням походження самої держави та легітимізації державної влади. Інакше кажучи, право карати злочинця держава отримала разом з іншими своїми правомірностями, що складають її суверенітет. Мав певну рацію Е.Я. Немировський, коли писав, що «питання про так зване *jus puniendi*, про право держави застосовувати покарання <...> полягає у встановленні правомочностей держави» [4, с. 183]. Усі повноваження держави Україна щодо управління суспільними інтересами належать їй на підставі суспільного договору з Українським народом, який наділив державну владу істотною частиною свого суверенітету. Сказане повною мірою стосується права покарання, яке Український народ, тобто громадяни України, які є реальними або можуть стати потенційними потерпілими від злочинів, передали державі. Причому таке право, на відміну від деяких інших, він передав державі повністю і безповоротно. У зв'язку з цим ні весь народ, ні окремих його представників не повноважні реалізувати його самостійно, хоча іноді вони можуть сприяти державі в реалізації *jus puniendi*. Таким чином, саме держава стає обов'язковим учасником усіх соціальних взаємодій з протидії злочинності. При цьому від неї вимагається, чого суспільство справедливо очікує, певна активна, цілеспрямована, науково обґрунтована, виважена, адекватна, ефективна діяльність щодо протидії злочинності. Така діяльність є кримінально-правовою політикою держави [4, с. 184]. Захист прав неповнолітніх (як тих, що порушили закон, так і тих, що потерпіли від кримінальних правопорушень) став самостійним напрямом кримінально-правової політики держави лише у XX столітті. Сьогодні, говорячи про ювенальну кримінально-правову політику, маємо під нею розуміти діяльність держави в особі спеціально уповноважених органів із протидії кримінально-протиправній діяльності та запобігання ній, котра здійснюється з участю неповнолітніх осіб із вжиттям правових оперативних-розшукових заходів, кримінологічних, віктимологічних засобів, а також засобів кримінально-правової репресії.

Активний розвиток кримінально-правової політики відбувався разом із безпосередньо кримінальним законодавством та правом. О.Ф. Кістяківський розглядав такі етапи розвитку науки кримінального права, як зародження науки кримінального права у греків і римлян; відродження науки кримінального права в Італії; наука кримінального права у XVII столітті у Німеччині (внесок Берліха, Карпцова); розвиток кримінально-правової науки вченими, які вказали на неспроможність старих і необхідність нових засад кримінального права (зокрема, Монтеск'є і Беккарія); перебіг науки кримінального права наприкінці XVIII століття – у XIX столітті, коли ці нові засади полягали в тому, що в них «узято за єдину основу кримінального права потреби, блага та щастя людини як істоти суспільної, звідки виникають ідеї гуманності й корисності»

[5, с. 132]. Отже, як впливає із запропонованої вченим періодизації, розвиток кримінального права був обумовлений розвитком суспільства та розбудовою державності.

Н.Ф. Кузнецова, вибравши критерієм періодизації особливості державно-правової і соціально-економічної системи влади, виділяє такі етапи розвитку російського кримінального законодавства XX століття:

- 1) кримінальне законодавство в період переходу до буржуазної монархії та буржуазно-демократичної республіки (1901 рік – жовтень 1917 року);
- 2) становлення радянського кримінального законодавства (жовтень 1917 року – 1922 рік);
- 3) перші КК РСФСР (1922–1926 роки);
- 4) перше загальносоюзне кримінальне законодавство (КК союзних республік 1926–1940 роки);
- 5) кримінальне законодавство періоду грубих порушень законності (1927–1941 роки);
- 6) військове та післявоєнне кримінальне законодавство (1941–1953 роки);
- 7) кримінальне законодавство періоду лібералізації суспільних відносин (1953–1960 роки);
- 8) кримінальне законодавство періоду уповільнення розвитку суспільних відносин (1961–1985 роки);
- 9) кримінальне законодавство періоду перебування (1985–1990 роки) і пострадянського періоду (1991–2000 роки) [6, с. 148].

М.Й. Коржанський визначає періоди розвитку вітчизняного кримінального права, пов'язані з дією окремих історичних правових пам'яток минулого, зокрема Руської Правди, Статуту князівства Литовського, Зерцала Саксонського, Магдебурзького права, акта «Порядок», Прав та установ Малоросії, КК УРСР 1922, 1927 і 1960 років [7, с. 164]. Таким чином, очевидним є висновок про те, що формування сучасного погляду на кримінально-протиправну діяльність та віктимність було сформовано внаслідок значних історичних подій та перетворень, котрі мали вплив на зміст нормативно-правових актів. Усталені категорії та системні підходи є актуальними досі, у зв'язку з чим частково інтегровані у сучасне кримінальне законодавство.

Під впливом активного розвитку кримінально-правової системи формувалося вчення про жертву кримінального правопорушення. Негативні тенденції кримінально-протиправної діяльності обумовили прагнення вчених виокремити у самостійну категорію жертв неповнолітніх осіб, у зв'язку з чим було сформовано ювенальну віктимологію.

Ювенальна віктимологія становить досить актуальну, соціально важливу сферу науково-кримінологічного знання та дослідження. Ця система/галузь науково-кримінологічного знання зумовлюється власним, очевидним надзвичайно гострим соціальним та суто кримінологічним причинно-предметним контекстом, а саме вчиненням кримінальних злочинів проти неповнолітніх та/або малолітніх осіб, причинами та наслідками вчинення проти них тих чи інших злочинних діянь. Питаннями, які в тому чи іншому аспекті осмислювалися в рамках ювенальної віктимології раніше та осмислюються в ній нині, є питання про глибокі, фундаментальні причини, чинники, наслідки ювенальної віктимності, віктимізації та заходи з її попередження. Дослідження історії наукового становлення цієї підгалузі загальної віктимології допоможе зрозуміти її суттєві науково-змістові, науково-методологічні та інші прогалини, визначити її новітні, подальші наукові цілі. Власне, історія наукового становлення ювенальної віктимології являє собою явну змістову лакуну, прогалину в рамках цієї системи знань, яка має бути заповненою. Отже, загальноісторична природність зародження ювенальної віктимології зумовлена не чим іншим, як давнім, значним, гостро позитивним, ціннісно-етичним, моральним, тобто аксіологічним, суспільним ставленням до всього комплексу соціальних, кримінально-правових та інших проблем дитинства, неповноліття, малолітства тощо [8, с. 189].

Таким чином, розглянуті критерії дають змогу підсумувати, що феномен ювенальної віктимності не випадково з'явився в межах наук кримінально-правового циклу. Досліджуване явище було сформовано

через потребу термінового захисту специфічної категорії громадян країни, котрі в останні десятиліття все частіше стали піддаватись кримінально протиправному посяганням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абраменкова В.В. Современная общая познавательная ситуация изучения ребенка и предмет социальной психологии детства. URL: http://www.bim-bad.ru/docs/abramenkova_detstvo.pdf.
2. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. С. 78–79.
3. Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие. Москва : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. 186 с.
4. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю.В. Баулін, М.В. Буроменський, В.В. Голіна, В.К. Гришук, О.В. Зайчук, В.О. Навроцький, О.В. Наден, Ю.В. Нікітін, Н.М. Оніщенко, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, В.І. Шахун. Київ : ВАІТЕ, 2015. 687 с.
5. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Часть общая. Репр. изд., 3-е изд., печ. без перемен со 2-го Киев : Изд. Ф.А. Иогансона, 1891. 866 с.
6. Курс уголовного права. Общая часть : в 2 т. / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.Т. Тяжковой. Москва : Зерцало-М, 1999. Т. 1 : Учение о преступлении. 592 с.
7. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина : курс лекцій / за ред. М.Й. Коржанського. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
8. Назимко Є.В., Пайда Ю.М., Андріяшевська М.І. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 7. С. 188–193.